

ہندو تہذیب اور مسلمان

از: ڈاکٹر محمد عمر صاحب

استاد تاریخ جامعہ ملیہ اسلامیہ دہلی

(۱)

اصل موضوع پر کچھ لکھنے سے پہلے یہ ضروری معلوم ہوتا ہے کہ ہم مسلم دور حکومت
ہندو مسلم تعلقات میں ہندو مسلم تعلقات کا تفصیلی جائزہ لیں تاکہ اصل موضوع پر بحث کرنا
آسان ہو جائے۔

مسلمانوں کے آنے سے پہلے ہندوستان میں کئی مذاہب۔ مثلاً جین دھرم، بدھ دھرم
اور ویدک دھرم مروج تھے اور ان مذاہب کے علمبرداروں کی تعلیمات میں سخت اختلافات
پائے جاتے تھے۔ مگر پھر بھی چونکہ وہ پیدائشی ہندوستانی تھے۔ اس لئے ان میں ظاہری
تصادم تک فوج نہ پہنچی۔ ہر شخص کو آزادی تھی کہ وہ جن مذہبی عقائد کو چاہے اپنالے۔
یہی وجہ ہے کہ ہندوستان کی مذہبی تاریخ میں یہاں کے مختلف مذاہب کے درمیان
فرقہ وارانہ تصادم اور اشاعت مذاہب اور عقائد میں تشدد اور حیر کی مثالیں دستیاب
نہیں ہوتیں۔

مسلمانوں کے ہندوستان میں فاتح کی حیثیت سے آنے اور اگر یہیں بس جانے سے
ایک نیا مسلمہ آٹھ کھڑا ہوا جس کے دو نازک پہلو تھے۔ ایک تو یہ کہ مسلمان بیرونی ممالک سے

دارد جوئے تھے اور ہندوستان پر حکومت کرنے کے مقصد سے آئے تھے۔ دوسرا یہ کہ وہ اپنے ساتھ ایک ایسا مذہب بھی لائے تھے جو مفتوح قوم کے مذاہب سے بالکل متضاد تھا۔

ابتدائی زمانے میں یہ دونوں قومیں مذہبی اختلافات کی بنا پر ایک دوسرے کو ظفر حقارت اور مشتبہ نظر سے دیکھتی تھیں۔ ہندوؤں کا تعصب جلیوں کے ساتھ اور اس کے وجوہات کا ذکر کرتے ہوئے البیرونی نے لکھا ہے کہ پہلا سبب تو زبان کا اختلاف ہے اور دوسرا دین کے متضاد ہونے کا۔ دین کے بارے میں وہ لکھتا ہے:

”ہندو دین میں ہم سے کلی مغایرت رکھتے ہیں۔ نہ ہم کسی ایسی چیز کا اقرار کرتے ہیں جو ان کے یہاں ملتی جاتی ہیں اور نہ وہ ہمارے ہاں کی کسی چیز کو تسلیم کرتے ہیں۔ اگرچہ یہ لوگ آپس میں ایک دوسرے کے ساتھ مذہبی نزاع کم کرتے ہیں اور بحث و مناظرہ کے سوا جان، بدن اور مال کو نقصان نہیں پہنچاتے لیکن غیروں کے ساتھ ان کی یہ روش نہیں ہے۔ غیروں کو یہ لوگ علیحدگی ناپاک کہتے ہیں۔ اور ان کو ناپاک سمجھنے کی وجہ سے ان سے ملنا جلنا، شادی بیاہ کرنا، ان کے قریب جانا یا ساتھ آٹھنا بیٹھنا اور ساتھ کھانا جاتر نہیں سمجھتے۔

مغایرت کا پانچواں سبب اس نے ہندوؤں کی خود پسندی و خود بینی و احساس برتری کو قرار دیا ہے۔ اس کے بارے میں البیرونی رقم طراز ہے۔

”ان لوگوں کا اعتقاد ہے کہ ملک ہے تو ان کا ملک، انسان ہیں تو ان کی قوم کے لوگ، بادشاہ ہیں تو ان کے بادشاہ، دین ہے تو وہی جو ان کا مذہب ہے اور علم ہے تو وہ جو ان کے پاس ہے۔“
مگر یہ صورت حال بہت دنوں تک قائم نہیں رہ سکتی تھی۔ یہ صورت دیگر پیر ایک ہی مذہب کے پیر و اس ملک میں رہ سکتے تھے۔ مگر یہ بھی ممکن نہیں تھا کہ ایک قوم دوسری قوم کو موت کے گھاٹ اتار دیتی بلکہ دونوں کو جان سے مار ڈالنا آسان ہے مگر مذہبی اختلافات کی بنا پر کسی قوم کو جس سے ختم کرنا نہ آج ممکن ہے

دہاشی میں ممکن تھا ساتھ ساتھ مسلم عوام اور خصوصاً سلاطین دہلی حقیقت شناس تھے۔ وہ لوگ یہ بات بہت اچھی طرح سے جانتے تھے کہ بغیر مایا کے حکومت کس پر کی جائے گی۔ لہذا انہوں نے ہندوؤں کے ساتھ نرمی اور مذہبی رواداری کا رویہ اختیار کیا اور تبلیغ اسلام کو اپنا فرض اولین نہ سمجھا۔ ان لوگوں میں تبلیغ اور اشاعت اسلام کا وہ خوش و خروش اور جذبہ بھی نہیں تھا جو غلاتے راشدین کے زمانے کے مسلمانوں میں پایا جاتا تھا۔

ابتدائی دور کے علماء نے اشاعت اسلام کو اپنا فرض اولین سمجھا اور اس سلسلہ میں انہوں نے سلاطین اور حکمران طبقہ سے مدد چاہی۔ مگر سلطان شمس الدین ایتیشؒ جسے خدا رسیدہ اور کفر ستی

سلاج شمس الدین ترکان قراخانی کے ایک نہایت معزز قبیلہ قافرو تھا۔ باپ کا نام یلخان تھا۔ اس کو اس کے چچا زو بھائیوں نے ازراہ جد و رشک ایک سوداگر کے ہاتھ فروخت کر ڈالا تھا۔ اس سوداگر نے اس کو بخارا میں لاکر ایک دوسرے سوداگر کے ہاتھ بیچا۔ اس سوداگر نے اس کی پرورش اور تعلیم و تربیت اپنے بچل کی طرح کی۔ پھر اس کو حاجی جمال الدین چست قبائے فرید۔ حاجی جی موصوف سے اس کو قطب الدین ایبک نے اپنے آقا کو غوری کی اجازت لے کر ایک لاکھ سیکل (ڈیڑھ ہزار روپے) میں خرید لیا۔ پہلے اس کو میر شکار کا عہدہ دیا۔ بعدہ گوالیار، برہن اور ہدایوں کا یکے بعد دیگرے گورنر بنایا۔ آخری مرتبہ جب محمد غوری ٹھکر یا کھوکھو کا قہر اور قہر کرنے کے لئے ہندوستان آیا تو اس موقع پر شمس الدین نے اپنی کامیابی سے محمد غوری کو بہت مسرور کیا۔ محمد غوری نے غلعت فاخرہ عطا کر کے قطب الدین ایبک سے اس کی سفارش کی کہ یہ جو ہر قابل ہے اس کو بڑھانا چاہئے۔ چنانچہ قطب الدین ایبک نے اس کو آؤاد کر کے اپنی لڑکی بیابادی قطب الدین ایبک کے انتقال کے بعد وہ دہلی کا سلطان ہوا۔ ۱۱۹۳ء میں اس کی وفات ہوئی وہ ایک صوفی تھا اور خدا ترس انسان تھا۔ اس عہد میں اس کا شمار صوفیاء میں ہوتا تھا۔ ایتیش کا حاکم قطب الدین ایبک کے قہر موجود ہے۔ برائے تفصیل ملاحظہ ہو۔ طبقات ناصری۔ ص ۱۷۷۔ ہجیر بعدد۔ سلاطین دہلی کے ملکہ

مہجرات۔ ص ۱۰۱-۱۳۰۔ خزینۃ الاصفیاء۔ ۱/۲۷۶-۲۷۸

۱۳۸۴/۱۰/۱۵

[illegible]

المعروف

وقتی طور پر وہ مسئلہ حل ہو گیا بلکہ ہندوستان کی تاریخ میں پھر یہ سوال کبھی سامنے نہیں آیا۔ اگر سلطان اور وزیر مذہبی جذبات کی رو میں بہہ جاتے اور علماء کی باتوں پر عمل پیرا ہو جاتے تو بہت ممکن تھا کہ ہندوستان سے مسلمانوں کی حکومت اگر ختم نہ ہوتی تو اس میں شک کی گنجائش نہیں ہے کہ اس کی بنیاد ضرور حکومتی نہ جاتی اور اتنی طویل مدت تک مسلمان ہندوستان میں حکومت نہ کر سکتے تھے اور ساتھ ساتھ ہندوؤں کے دلوں میں ان کے لئے نفرت، حسدات اور بغض کے جذبات ہمیشہ کے لئے پیدا ہو جاتے اس دہرے مسلم حکمران ان کے تعاون سے محروم ہو جاتے اور تمام ہندوستان میں اپنی حکومت قائم کر لے کر ناکامیاب رہتے۔

وقت کے ساتھ ساتھ ہندوؤں اور مسلمانوں میں اتحاد و یگانگت اور یہ اور انہ تعلقات بڑھنے لگے۔ ڈاکٹر واجپے نے ٹھیک ہی لکھا ہے کہ :

”جب فتح پائی کا پہلا طوفان تم گرا اور ہندو اور مسلمان ایک بڑھوس کی طرح رہنے پہنے لگے تو بہت دنوں تک اساتھ ساتھ رہنے کی دہر سے انھوں نے ایک دوسرے کے خیالات، عادات و اطوار ہم رواج کے سمجھنے کی کوشش کی اور بہت جلد ہی ان دونوں قوموں میں اتحاد پیدا ہو گیا“

دونوں نے ان دونوں قوموں میں اتحاد اور یگانگت پیدا کرنے اور ان کے بچے کی غلط فہمیاں سے بہت مدد دی پہلی بات تو یہ ہے کہ اسلام کے اس بنیادی اصول سے متاثر ہو کر کہ تمام نئی نوع انسان آپس میں بھائی بھائی ہیں اور خالق مطلق کی نظر میں سب برابر اور مساوی ہیں۔ ہندوؤں نے ایک جبری تقدیر اور اسلام مذہب قبول کر لیا اس کی دوسری دہر یہ تھی کہ ویدک کال رویدوں کے عہد سے ہندوستانی سماج ذات، ہات کی بنا پر چار سماجی طبقوں میں منقسم تھا یعنی برہمن، چتر، ویش، اور شودر۔ شودروں کو ہر قسم کے حقوق سے محروم رکھا گیا تھا۔ ان کی زندگی دہال جان تھی اور وہ عیسائی مایہ شدہ پابندیوں سے وہ اتنے عاجز آچکے تھے کہ وہ ان پابندیوں سے خلاصی

Influence of islam on Indian culture R/137

کے لئے بے چین تھے۔

جنوبی ہندوستان میں ذہنی انقلاب شروع ہو چکا تھا۔ دلہا چاہیے، رانا جی، اور شکر چاہیے۔
ویدک دھرم کی کوتاہیوں کو محسوس کیا اور اسلئے متاثر ہو کر ہندو مذہب میں سدھار لگے۔ شروع
میں ان کا مقصد متاثرہ ذات پات کی تفریق کے بغیر شخص کو اپنی نجات کا راستہ خود تلاش کرنا چاہیے اور کسی
شخص کو بھی فرقہ وارانہ تعصب کی بنا پر سماجی سیاسی، مذہبی اور اقتصادی حقوق سے محروم نہ رکھا جائے۔
خوش قسمتی سے جب ہندوستان میں ذہنی انقلابات رونما ہو رہے تھے، اسی زمانے میں شمالی
ہند میں فاتح مسلم قوم کے ساتھ ساتھ اسلام بھی اس سرزمین میں آیا۔ ہندوستانی باشندوں نے جب

قاری محمد بشیر الدین پنڈت نے ہندو سماج کا نقشہ ان الفاظ میں پیش کیا ہے۔

”سماج میں برہمنوں کا درجہ سب سے اونچا سمجھا جانے لگا اور تقویٰ کا معیار بھارتی قابلیت کے حسب ذہب
قرار دیا گیا۔ شادی بیاہ کھانے پینے اور بھوت بھجات کے قاعدے مہاتما بدھ کے زمانے کے مقابلے میں اور زیادہ سخت
ہو گئے۔ ہر ذات کے لوگوں کے لئے قانون بھی الگ بنا دیا۔ ایک ہی مہم کی سزا اونچی ذات والوں کے لئے ہلکی اور
نیچی ذات والوں کے لئے سخت تھی۔ نیچی ذات والوں کے لئے ویدوں کا پڑھنا یا پڑھانا ممنوع قرار دیا گیا۔ علم تحصیل
کرنے کی ممانعت اور اعلیٰ طبقہ کی نفرت نے شعور والے کلمہ جبرہہ پالیوں کے برابر کر دیا۔ نیچے بیٹے کی ہامنتوں کو
شہروں کے اندر رہنے کی اجازت نہیں تھی۔ ان کے محلے شہروں سے باہر ہوتے تھے۔ تاریخ ہند۔ قروی دسٹی۔
ج ۲۔ (مطبوعہ ۱۹۴۲ء) ص ۱۳۷۔ ”شودر لوگ اول الذکر تھے۔ مرنوں کے خدمت گزار اور فرماہوار تھے۔ شروع
فروع میں ان کی بھوت بھجات نہیں سمجھا جاتا تھا کیوں کہ اونچی ذات والوں کی طرح یہ بھی نگہ کرنے کے مجاز تھے۔ لیکن
جب سے ذرا بھت بھجات کی ضرورت محسوس ہوئی کہ اندر سے پیشہ شودر وند سے متعلق ہو کر رو گئے۔ اسی وقت
ان کا سدھ لگ گیا۔ اندر ان کو تسلیم کیا جانے لگا۔ شودر ہی کسان، دھرمی، اچھا ہے، کوہلا میاں، وگڑا
کہا وغیرہ ہونے لگے اور زمانہ زبردستی میں پیشوں کے اعتبار سے بے شمار ذاتیں بن گئیں۔“

فروری ۱۹۷۵ء

۱۱۴

اسلام کے مساوات کے اصول کو عمل میں دیکھا اور محمود اور ایاز کو ایک ہی صف پر کھڑا پایا تو وہ بے حد متحیر ہوئے اور انھوں نے مسلمانوں کی آمد کو باعثِ خیر و برکت سمجھا اور خوش آمدید کہا۔ انھوں نے اسلام قبول کرنے کو سماجی اور مذہبی پابندیوں سے باہر نجات سمجھا۔ مختصر یہ کہ بلا کسی ظلم و تشدد، جبر اور لالچ کے ہندوؤں کے گھاؤں کے گاؤں کے مسلمان ہو گئے اور انھوں نے مسلمان کو ہندوستان میں باوقل جہان میں بہت مدد دی۔ ہندوستان میں مسلمانوں کی کامیابی کے وجہ بیان کرتے ہوئے پروفیسر حبیب نے لکھا ہے۔

”راہول (ہندو راجاؤں) نے اپنی حکومت میں ہندوستانی دستکاروں اور پیشہ وروں کو شہروں کی فیصلوں کے باہر بٹھکھا تھا۔ جب ترک شہروں میں داخل ہوئے تو یہ پہلے چٹے کے پیشہ ور بھی ان کے ساتھ داخل شہر ہوئے اور وہ وہاں سے پھر باہر نہیں آنا چاہتے تھے۔“
ان لوگوں کی پوری پوری مدد کی وجہ سے ترکوں نے منگول حملہ آوروں کا ڈٹ کو مقابلہ کیا اور ان کے چمکے پھڑپھڑنے کیونکہ نو مسلموں کو یہ ڈر تھا کہ اگر مسلمان ہندوستان سے واپس چلے گئے تو انھیں یہ ان مصیبتوں کا سامنا کرنا پڑے گا جو صدیوں سے ان پر آتی رہی تھیں اور جن سے کچھ ہی دنوں پہلے انھیں نجات ملی تھی۔

دوسری بات یہ تھی کہ ہندوستان کا مذہب ایک ایسا مذہب تھا جس میں سوکھ و روبریوں کی پوجا پیش بھی تھی جو ام مذہب کے اصولوں سے نابلد تھے اور انھیں صرف مذہب کے ظاہری پہلوؤں پر عمل پیرا ہونے کی ترغیب دی جاتی تھی۔ ویدک مذہب کا انسان کی روحانی زندگی پر دور کا بھی واسطہ نہ تھا اور ان کے دل و دماغ میں یہ بات کوٹ کوٹ کر بھوسی گئی تھی کہ مذہب رسوم پر عمل کی عدم موجودگی میں ادا کئے جائیں گے تو ان اعمال سے انھیں کوئی روحانی فائدہ نہ ملے گا اور بدھن ہی ان کی نجات کا باعث ہے۔ اس کا تمام حوام اور سکوان کے بچ کا یہ ہے۔

گوتم ہند اور ہمایوں نے ویدک مذہب کی مخالفت اور مذمت کی لہذا انہوں نے ایک نیا مذہب چلایا۔ جو ویدک و مہر کی مخالفت سے متبر تھا اور ہر فرقہ و جماعت حاصل کرنے کے اپنے فرائض استعمال کی گئی آزادی حاصل تھی۔

مسلمانوں کے مذہب میں صرف ایک خدا کی عبادت کا تصور تھا۔ ظاہری رسوم بالکل نہ تھے۔ ہر مسلمان قرآن اور سنت کے بتاتے ہوئے راستہ پر عمل کر کے نجات حاصل کر سکتا تھا۔ درمیان میں کسی انسان کی امارہ داری نہیں تھی اسلام کے اس اصول میں اتنی کشش تھی کہ بلا کسی زور و ظلم کے ہزاروں لاکھوں ہندوؤں نے اسلام قبول کر لیا۔ اس کا دور رس نتیجہ ہوا کہ نئے نئے دونوں قوموں کی ابتدائی کشیدگی رنج ہو گئی اور نفرت اور حقارت محبت اور یگانگت میں بدل گئی۔

مسلم صوفیاء اور ہندو سادھو سنت | ہندو اور مسلمانوں میں یگانگت اور اتحاد پیدا کرنے میں مسلم صوفیوں اور ہندو سادھوؤں نے بھی بہت کام کیا۔ ہندوستان میں فاتح قوم کی حیثیت سے مسلمانوں کے آنے سے قبل مسلم صوفیاء اس سرزمین میں آچکے تھے۔ ان میں شیخ علی گھڑی کا نام قابل ذکر ہے انھوں نے لاہور میں سکونت اختیار کی اور اپنے اوصاف پسندیدہ اور اخلاق حمیدہ سے اس نواح کے غیر مسلموں کو بہت متاثر کیا۔ غلام غلام ان کے دور حکومت میں سامنے

۱۔ آپ سلطان محمد غزنوی کے ہمراہ ہندوستان تشریف لائے اور لاہور میں بس گئے۔ ان کی پیدائش ۱۰۰۹ء اور وفات ۱۰۷۲ء کو ہوئی۔ تفصیلی حالات کے لئے ملاحظہ ہو۔ آپ کو ثر از شیخ مدارام اکرامی، ۱۹۵۲ء ص ۷۷-۹۱۔

۲۔ کئی لوگ آپ کے ہاتھ پر اسلام لائے تھے جس سے مدجو سلطان محمود دہلی مسود غزنوی کی طرف سے لاہور کا نائب تھا۔ آپ نے اس کا عرفی بھائی رکھا اور اس نسل کے لوگ اب تک آپ کے حزار کے تمام قبائل میں آباد ہیں۔

شمالی ہندوستان میں شیشی صوفیائے کرام کی خانقاہیں تعمیر ہو چکی تھیں۔ خواجہ معین الدین چشتیؒ کی شاگردی
جہاں پرودہ باش اختیار کی اور ان کے اثر سے لاکھوں ہندوؤں نے اسلام مذہب اختیار کیا۔

۱۔ امیر کے علاوہ بڑیوں، قنوج، ناگور اور بہار کے بعض شہروں میں مسلمانوں کی غامی آبادی تھی ملاحظہ
تاریخ مشایخ چشت۔ ص ۱۲۲۔

۲۔ خواجہ معین الدین چشتیؒ کا مقام بھستان ۱۱۴۹ء پیدا ہوئے۔ آپ کی تربیت غراساں میں ہوئی۔ والد ماجد
کا نام خواجہ غیاث الدینؒ تھا۔ شیخ ہارونی کے مرید تھے ہندوستان میں سلسلہ چشتیہ کے سر دار مانے جاتے ہیں
پر قنوجی راج پور کے عہد میں ہندوستان آئے اور امیر میں سکونت اختیار کر کے تبلیغ و اشاعت اسلام کا کام
شروع کیا۔ اور قنوج سے ہی دنوں میں اس مملکت میں اسلام پھیلانے میں کامیابی حاصل کی ان کی وفات ۶۹۷ھ
۷۳۳ء میں ہوئی اور وہیں دفن ہوئے۔ اسی ماہ میں اطراف و جوار انہا سے مسلمان اور ہندو خواص و حوام
دور دراز سے گروہ درگروہ سفر کر کے عرس میں شریک ہوتے تھے۔ یہ سلسلہ آج بھی جاری ہے اور
لاکھوں مسلمان اور ہندو ہر سال عرس میں شرکت کے لئے جاتے ہیں۔ اکبر بادشاہ اگرہ سے تنگہ میر
خواجہ صاحب کی درگاہ کی زیارت کو آیا کرتا تھا۔ تفصیلی حالات نگار ملاحظہ
فرمائیے۔

معین الادلیا (از قاضی سید امام الدین خاں، دلیل العارفین، صفحہ ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲

کام شروع کیا۔ بابا فرید الدین گنج شکر نے جو دینی سکونت اختیار کی، ان کی خانقاہیں ہندو حرام اور خاص طور پر ہندو جوگی بڑی عقیدت سے جانتی رہی تھیں۔ شیخ نظام الدین اولیا اور شیخ عیسیٰ بن علی کے جانشینوں نے گنج شکر کی خانقاہ میں وہم حاضر ہوئے تھے۔ ہندو گنج شکر کی خانقاہ میں آیا کرتے تھے اور وہ ان کی آئین سے روحانی معاملات میں بحث و مناظرہ کیا کرتے تھے۔ بابا فرید کی خانقاہ میں شیخ نظام الدین اولیا کی دو موقوفیں ہندو لوگوں سے طاقات بھی تھیں۔ بابا فرید ہندوؤں سے ہندی زبان میں بات کیا کرتے تھے شیخ نظام الدین اولیا کی خانقاہ میں چند مسلمان دونوں آیا جایا کرتے تھے۔

۱۔ بابا فرید رحمۃ اللہ علیہ میں دوسری پہچان ہے۔ ان کی وفات ۱۲۶۵ھ میں پاک پٹن میں ہوئی اور وہیں ایک حرار زیارت گاہ خاص وہم ہے۔ آپ خواجہ قطب الدین تہیابکلی کے خلیفہ تھے۔ تفصیلی حالات کے لئے ملاحظہ

The Life And Times of Shakh Fariduddin Ganj-i-Shakar by Prof. K.A. Nizami (Aligarh)

۲۔ ارشد گنج (اردو ترجمہ فوائد الخلاء) خواجہ پیر پور دہلی ص ۲۰

۳۔ فوائد الخلاء (فارسی نول کشور) ص ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۸۶

۴۔ سیر الاولیا / ۱۸۳-۱۸۵ بابا فرید کے ہندوؤں سے تعلقات اور ان کے اثر سے

اسلام قبول کرنا۔ ملاحظہ ہو The Life and Times of Shakh Fariduddin Ganj-i-Shakar

by Prof. K.A. Nizami (Aligarh) P.P. ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۸۶

۵۔ شیخ نظام الدین اولیا رحمۃ اللہ علیہ (۱۷۲۳ء) میں دہلی میں پیدا ہوئے اور وفات ۱۲۶۵ھ میں ہوئی

آپ کا انتقال ہوا آپ بابا فرید کے خلیفہ تھے۔ آپ کی خانقاہ دہلی میں تھی اور ان کا اثر بھی آج دہلی میں نظر آتا ہے

بستی میں واقع ہے۔ آپ سے ہندو مسلمان دونوں کو امر کی عقیدت تھی اور آپ بھی عیسائی کے واسطے میں

ہندو مسلمان کے سبھی مذاہب کے لوگ بڑے عقیدت سے وہاں حاضر ہوئے ہیں، ہائے تفصیل ملاحظہ ہو سیر الاولیا

فوائد الخلاء، فضل الخلاء، از میر غلام حسن، جامع الکمل، انوار الہدیہ، اردو ترجمہ، ص ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۸۶

راجہ گارہرویلو کے روزنامہ میں ایسی ہیبت سی مثالیں ملتی ہیں۔

شیخ نظام الدین کو لیا۔ کی مدت ہی رواداری کی بہت سی مثالیں تاریخ کی کتابوں اور تذکرہ نویسوں میں ملتی ہیں۔ کہا جاتا ہے کہ ایک شام شیخ اپنی خانقاہ کی صحبت پر مشغول رہے تھے۔ اس کا وقت کچھ ہندو جوان کے کنارے بوجھا کر لے میں مشغول تھے۔ ان کے ایک مرید نے شیخ کا درمیان آمدھر بندھ کر لایا۔ شیخ کی زبان سے یہ جیت یہ مصرعہ برآمد ہوا:

”ہر قوم راست را ہے دیغ و تہا گاہے“

۱۔ دکن کے مشہور مقام دیوگیر کے شاہی خاندان کا ایک فرد تھا۔ وہاں کے راجہ رام دیو کا رشتہ دار تھا جب
مظاہر الدین خلجی نے دیوگیر کو فتح کیا تو خواجہ میر حسن سجزی کے ساتھ ہر دیو دیلی آیا، اور قلعہ نظام الدین اولیاء کے
اندر سے مسلمان ہوا۔ شیخ نے اس کا نام احمد پایا نہ رکھا تھا۔ ولی مہدی کے زمانے میں محمد قنصل نے اسے
میر عمارت کے عہد سے بد مقرر کیا تھا اور جب محمد قنصل سلطان ہوا تو ہر دیو کو خواجہ جہاں کا خطاب دے کے کھپڑے
گولت کا کپڑا ملایا اور بعد از یہ نائب وزیر کے عہد سے یہ فائز کیا۔ بعد میں وزیر اعظم بنا دیا۔ جب محمد قنصل کا انتقام
قنصلی اہل حاصل ہوا تو خواجہ جہاں نے ملک میں امن و امان برقرار رکھنے کی غرض سے ایک ہڑ کے کو محمد قنصل کو یاد کیا تاہم حکومت پر
بھڑایا۔ لیکن جب خود شاہ قنصل سلطان ہوا تو خواجہ جہاں نے اس کا یہ مقام سرور سلطان سے طاقت کی اسطرحی قنصلی کی صفائی
پا بھی۔ فیروز شاہ قنصل نے جہاں پر اس کو صاف کیا دیا اور وزارت کے عہد سے یہ فائز کیا لیکن دیو دیلی کے گولت کے عہد میں اگر
اس کو مانتے تھے دیو دیلی کے عہد میں اسے شہید کر دیا گیا جب کہ وہ فائز شہسنا تھا۔ اس کے بعد دیو دیلی کے عہد میں اس کا
 میر عمارت کے عہد میں